

УДК 316.728

Г.О. Коржов, канд. соціол. наук

Донецький державний університет інформатики і штучного інтелекту

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається існування та актуалізація територіальних ідентичностей субнаціонального – локального та регіонального – рівня як феномену, типового для теренів, що відзначаються стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою. На основі критичного аналізу існуючих теорій есенціалістської та конструкціоністської спрямованості та вторинного аналізу емпіричних даних, які походять із дослідження світових цінностей, конструюється типологія територіальних ідентичностей в Україні.

Ключові слова: територіальні ідентичності, локальна та регіональна ідентичність, конструкціонізм, субстанціалізм, соціальні ідентичності.

Вступ

В останнє десятиріччя в умовах різноманітних викликів, характерних для нових суспільно-політичних реалій, які виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу та утворення нових незалежних держав, спостерігаються процеси актуалізації локальних і регіональних ідентичностей. Існування стійких територіальних ідентичностей (ТІ) субнаціонального рівня є доволі типовим явищем для теренів, що відзначаються стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою. Ці різновиди ідентичності мають властивості партикулярності та можуть конкурувати з більш універсальною, загальнонаціональною – етнічною або політичною – ідентичністю, іноді, як у випадку України, призводячи до ризику дезінтеграції суспільства та ставлячи під загрозу само існування української держави. Водночас вони виступають однією з найважливіших форм соціальної адаптації людей до непередбачуваної, швидкоплинної та загрозованої суспільної реальності.

Сучасна Україна відзначається значними регіональними відмінностями, обумовленими природно-географічними, економічними, історичними та соціально-культурними факторами. Особливості освоєння та розвитку окремих територій протягом тривалого часу зумовили виникнення тут особливих за змістом і структурою моделей ідентичності. Часто на пограничних територіях спостерігались інтенсивна міграція, змішування різних народів і становлення міцних територіальних ідентичностей, які відтіснили на задній план ідентичності національні. Така різно-

рідність дала привід для штучного роздмухування проблеми співіснування різних територіальних спільнот, що дозволяло нечистою політикам отримувати сумнівні електоральні дивіденди, підсилюючи руйнівні тенденції до регіонального егоїзму, нетолерантності та дезінтеграції суспільства.

Проблема локальних і регіональних ідентичностей, попри її надзвичайну актуальність, залишається на початковому рівні наукового осмислення, викликаючи найбільше зацікавлення у представників політичних наук, що цілком зрозуміло у світлі тих процесів, які відбувались останнім часом в сфері публічної політики. Серед вітчизняних розробок слід відзначити політологічні дослідження Л.П.Нагорної [1], А.Мальгіна [2] та ін. Порівняльні дослідження І.Ф.Кононова [3] та трендове дослідження «Львів – Донецьк» [4] дозволили виявити складний, багаторівневий характер етнічної ідентифікації мешканців Донбасу та Галичини. У ряді інших праць вітчизняних і російських соціологів висвітлюються окремі аспекти проблеми, що вивчається. Зокрема, Н.Шматко та Ю.Качанов розглядають концептуальні проблеми формування територіальних ідентичностей [5], Т.Кувенєва та А.Манаков – процеси формування просторових ідентичностей в пограничному регіоні [6], О.Резнік – вплив глобальних змін на територіальність як принцип організації життя особистості [7].

У даній роботі робиться спроба представити теоретичне обґрунтування територіальних – локальних і регіональних – ідентичностей (ТІ) як предмета соціологічної рефлексії в рамках вивчення процесів системної трансформації в країнах пострадянського простору. Автор пропонує розглядати проблему в руслі дослідницької традиції, витoki якої беруть початок у праці Б.Андерсона [8]. Застосовуючи його концептуальні розробки стосовно уявленого характеру соціальних спільнот, ми ставимо перед собою мету відповісти на запитання: якого характеру набувають ТІ в українському суспільстві і наскільки вони поширені. Який з двох поширених теоретичних підходів до вивчення природи соціальної ідентичності є більш адекватним для пояснення процесів актуалізації ТІ в сучасній Україні – конструктивістський чи субстанціалістський? Яким чином локальна та регіональна ідентичності співвідносяться з національною та наднаціональними різновидами соціальної ідентичності? Дана розвідка поєднує в собі теоретичні розмірковування з емпіричним аналізом.

Територіальні ідентичності як предмет соціологічної рефлексії

В сучасній соціологічній літературі зустрічаються різні дефініції поняття ТІ. Наприклад, Гаррі Раагма визначає цей феномен як отождолення себе з соціальною системою певного регіону, з його людьми, культурою, традиціями, ландшафтом тощо [9, с. 57]. Згідно з іншим визначенням, це „системна сукупність культурних відносин, пов'язаних з поняттям „мала батьківщина” [10, с. 13]. За всіх відмінностей у змісті та шляхах формування, територіальна (регіональна) ідентичність базується на суттєвих відмінностях культурного, мовного, господарського, історичного або релігійного характеру, які спостерігаються між регіонами в рамках єдиного державно-політичного устрою.

Територіальна ідентичність може розглядатись також в рамках концептуального підходу, який впливає з класичної праці видатного американського вченого Бенедикта Андерсона „Уявлені спільноти” [8]. Хоча книга присвячена переважно аналізу макросоціальних передумов формування націоналізму в ранню модерну епоху, концепція „уявлених спільнот” отримала більш широке наукове визнання і часто використовується для вивчення різних за змістом, але схожих за своєю суттю форм суспільного буття, в концептуалізаціях, які аналізують процеси структуризації суспільства. Конструювання та розпад уявлених спільнот трактується як ключовий процес появи та відтворення модерного та постмодерного суспільств. Уявлені спільноти представлені як такі, в основі яких лежать спільні релігія, місце проживання (територія), гендер, політика, цивілізація та наука. Однак вивчення багатьох проявів уявленої спільноти, зокрема її ролі як важливого джерела самоідентичності, залишається недостатнім.

Усю свою увагу Андерсон фокусує на нації, визначаючи її як „уявлену політичну спільноту – при тому уявлену як генетично обмежену і суверенну. Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності [8, с. 22]. Переходячи на більш високий рівень узагальнення, дослідник підкреслює, що „будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою. Спільноти потрібно розрізняти не за їх справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення” [8, с. 23]. Калхун [11, р. 95–96] визначає уявлені спільноти як „великі колективи, члени яких об’єднані переважно спільною ідентичністю, і мінімально – мережами безпосередніх міжособистісних зв’язків”.

Спираючись на теоретичні напрацювання Бенедикта Андерсона, ТІ будемо називати сприйняття індивідом себе як представника певної „уявленої спільноти”, яка ґрунтується на єдності території проживання, а також історії та традиції, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя, притаманних територіальній спільноті. Важливим є питання масштабу або кордонів тієї території, з якою індивід себе ототожнює (місцевість, місто, регіон, країна, світ). ТІ – і в цьому її схожість із іншими формами належності до уявлених спільнот, такими як етнос, нація, клас, – виконує важливі соціальні функції: забезпечує індивідів критеріями категоризації навколишнього світу, робить його передбачуваним і зрозумілим, забезпечує колективну підтримку, відчуття поваги та самоповаги. Водночас в умовах поширення аномічного стану суспільної свідомості та споживацького індивідуалізму знижується роль колективних настанов у формуванні суспільної поведінки людей. Ось чому солідаристський та мобілізаційний потенціал ТІ, як, втім, і інших колективних ідентичностей, знижується.

Згідно з традиційними соціально-психологічними підходами, у структурі ТІ виділяють три взаємопов’язані компоненти: когнітивний, емоційний та поведінковий. Когнітивний включає в себе поінформованість щодо регіональної спільноти, до якої належить індивід, про її спосіб життя, традиції, історію, соціально-економічний

та політичний стан регіону, про типові характеристики представників цієї спільноти, про своє місце в ній. Емоційна складова – це сукупність тих емоцій, настроїв, почуттів, які відчуває індивід стосовно своєї належності до регіональної спільноти. Вони можуть варіювати від негативних до позитивних, від повного неприйняття членів спільноти до повної підтримки, від почуття сорому до гордості, від приниження до зверхності. Важливими елементами емоційного характеру виступають рівень довіри до земляків, відчуття підтримки, самоефективності та залученості до загально регіональних справ. Ті включає в себе емоційну прив'язаність до регіону, відчуття близькості, спорідненості з ним, з його природою та людьми, натуральним і соціальним середовищем. Ця емоційна компонента залишається найменш вивченою, найбільш складною для раціонального осмислення. Прив'язаність до певного місця виступає як всеохоплюючий та часто неусвідомлюваний феномен, який включає фізичне та ментальне, природне та соціальне, інстинктивне та раціональне, конкретне та загальне, індивідуальне та соціальне, але цим не обмежується. Прив'язаність – це тільки одна з підструктур ТІ.

Поведінковий компонент характеризує певну готовність до дії, це сукупність певних аспірацій, мотивація до дії, сформована на основі когнітивно-емоційного сприйняття себе представником регіональної спільноти. У поведінковому компоненті закладений досвід попередніх дій, який тісно пов'язаний і з когнітивним, і з емоційним компонентами.

У сучасному академічному дискурсі виділяються дві основні інтерпретації феномену соціальної ідентичності, кожний з яких вирізняється своєрідним розумінням і поясненням витоків та самої суті даного явища. Субстанціалістська, або есенціалістська, концепція ідентичності фокусується на сутнісних якостях і властивостях спільноти, на незмінності, постійності, та тривалості стійких, стабільних ідентичностей на індивідуальному та колективному рівнях. Ідентичність трактується як феномен, який глибоко вкорінений в об'єктивній реальності, виражаючи об'єктивно існуючі відмінності між різними спільнотами. Прихильники цього підходу стверджують, що характеристики, які зумовлюють сприйняття себе як окремої, специфічної спільноти, як членів «ми-спільноти» з набором певних атрибутів, спільних для всіх її членів, укорінених у фізіологічних і психологічних якостях, в особливостях місця проживання та в подібності їх життєвої та класової ситуації, розміщення в соціальній структурі. У цьому сенсі атрибутивні властивості ідентичності є „природними”, заданими однаковими параметрами суспільного досвіду, моделлю соціалізації, на основі чого і формується спільна колективна ідентичність.

Однак для багатьох знавців проблеми соціальна ідентичність, і зокрема її національні чи територіальні різновиди, виступають результатом цілеспрямованих зусиль або непередбачуваним наслідком дій суспільних акторів з конструювання життєвого світу, повсякденної реальності, в якій вони живуть і яку вони весь час перетворюють. Відомий ізраїльський дослідник Шмоель Ейзенштадт підкреслює, що будь-яка колективна ідентичність є продуктом соціального конструювання [12]. Вона не надається натуральним шляхом, а „виступає навмисним або ненавмисним

наслідком інтеракцій, які у свою чергу соціально змодельовані та структуровані”. Ейзенштадт виокремлює дві сторони процесу конструювання колективної ідентичності, а саме: окреслення меж та створення базису для довіри, солідарності та внутрішньої рівності [12, р.139].

У рамках конструкціоністської традиції перебуває відома теорія процесів ідентичності Глинис Брейквел [13], в якій ідентичність розглядається як динамічний продукт взаємодії соціальних суб'єктів, як водночас структура і процес. У даній теорії не розрізняються індивідуальна та соціальна ідентичності, але проводиться демаркаційна лінія між двома вимірами ідентичності – змістовним і ціннісним. Перший включає в себе всі ідентитети, категорії самоотожнення, в той час як другий містить позитивні та негативні ціннісні конотації всіх цих категорій. Змістовний вимір має ієрархічну побудову, яка не є однак чимось застиглим, незмінним, а перебуває в стані постійних переформатувань під впливом змін у зовнішньому середовищі. Структура ідентичності видозмінюється та регулюється за допомогою процесів акомодатії-асиміляції, які вбудовують нові елементи в існуючу структуру.

Аналізуючи примордіалістсько-есенціалістські та конструкціоністські підходи, слід відзначити, що вони не виключають один одного. Існує можливість творчого поєднання цих концептуальних поглядів у тих частинах, які підтвердили свою евристичну міць. Ідентичність дійсно конструюється, але процес конструювання обмежений тими культурними репертуарами, до яких у людей є доступ, а також структурним контекстом, в якому вони живуть. Зразки ідентифікації можуть суттєво відрізнятись в різних контекстах. А отже диференціація соціоструктурних контекстів є важливим фактором соціальної ідентифікації. У певних контекстах моральні, символічні та культурні межі створюють об'єктивні умови соціально-економічної нерівності. Ці розмежування носять відносний характер і залежать від конкретних умов простору і часу. Важливий вплив на створення об'єктивних ієрархій здійснюють ті символічні бар'єри, які глибоко вкорінені в систему соціальних значень, доволі розширені і поділяються більшістю суспільства. Існують як символічні, так і структурні бар'єри, які обумовлюють процеси суспільного відтворення та нерівності. Тому розгляд проблем ідентичності в руслі комплексної структурно-символічної моделі дозволяє поєднати конструкціонізм з проблемами інституціоналізованої нерівності.

Процес ідентифікації завжди включає в себе виключення, або ексклюзію. Але й сама ексклюзія не є однозначною, вона набуває різної сили та наслідків в різних культурних і інституціональних контекстах. Більше того, в окремих випадках практики виключення, які відділяють одні групи та класи від інших, можуть пом'якшуватись або взагалі долатися. Ця теза є надзвичайно важливою для розуміння тих процесів актуалізації локальних і регіональних ідентичностей, які мали та мають місце в одних місцях і за певних обставин, і не маніфестують себе в інших. Адекватно зрозуміти це, застосовуючи виключно інструментарій соціокультурного аналізу, неможливо. У випадку регіональної ідентичності часто спостерігаються намагання субстанціалізувати її зміст і завдяки цьому монополізувати регіональний дискурс. За таким сценарієм їй відводиться легітимізуєча роль.

Співвідношення різних рівнів територіальної ідентичності

Зважаючи на складний характер територіальної ідентифікації, ми намагалися визначити, як співвідносяться між собою різні ідентитети, які ідентифікаційні конфігурації виникають на перетині різних просторів ототожнення. Територіальна ідентифікація людей носить складний, а часто навіть суперечливий характер. Люди можуть одночасно відчувати близькість до різних територіальних уявлених спільнот. Це пов'язане з різноманітним структуруванням як соціального простору, так і життєвого світу окремої людини, її включенням – реальним і уявним – до різних форм і видів соціальної активності, яка пронизує територіальні спільноти різного ступеня згуртованості. Усвідомлення себе частиною тієї чи іншої спільноти та ступінь прив'язаності до неї формується в рамках різних соціальних механізмів. ТІ можуть накладатись одна на одну, перехрещуватись, створюючи складні констеляції. Ось чому досягти адекватного розуміння та обґрунтованого витлумачення ТІ на основі її розгляду в одномірній площині неможливо.

Емпіричною базою для аналізу територіальних (або географічних) ідентичностей мешканців України нами було використане дослідження світових цінностей, проведене під керівництвом Рональда Інглгарта¹. В опитуванні використовувалась методика вивчення ТІ, яка складалась із двох модулів (перший і другий за значимістю вибори з можливим варіантом відповіді «важко відповісти/не знаю» з метою уникнення беззмістовних або навіть безглузких відповідей). Метод рейтингування ТІ мав на меті спонукати респондентів замислитись над відносною значимістю кожної категорії, порівняти їх між собою і зупинитись на найбільш важливих. Використаний у даному дослідженні підхід до вимірювання ТІ вважається нами консистентним з характеристиками «уявлених спільнот», хоча і не розроблявся спеціально для верифікації цієї теорії. По-перше, всі запропоновані групи підпадають під визначення «уявленої спільноти» Андерсона. По-друге, кожна з категорій асоціюється з більш або менш визначеним і культурно доступним нарративом, який існує в українському соціумі.

Перш ніж детально розглядати отримані нами результати, слід звернути увагу на певні обмеження та недоліки вторинного аналізу даних. По-перше, використані нами для аналізу індикатори, що вимірюють ТІ, не були розроблені для досягнення тих цілей, які ставились у нашому дослідженні. Цей факт є слабким місцем, загальним для всіх випадків вторинного аналізу. По-друге, виявлені тенденції, як буде продемонстровано нижче, не носять яскраво вираженого характеру і тому мають використовуватись з певними застереженнями. Водночас, дані обмеження компенсуються тими перевагами, які надає нам використання даних WVS (World Values Survey) та EVS (European Values Survey). У даному разі йдеться про доступ до надзвичайно багатого за обсягом інформації та репрезентативного для всього дорослого населення масиву первинних соціологічних даних, які на додаток носять порівняльний характер і можуть використовуватись для міжнародних зіставлень.

¹ Були використані дані третьої та четвертої хвилі Дослідження світових цінностей (World Values Survey; European Values Survey), в яких брала участь Україна в 1996 і 1999 рр. (керівник в Україні – О.М. Балакірева).

Для початку розглянемо розподіл даних для мешканців України для першої та другої хвиль дослідження світових цінностей, в яких брали участь вітчизняні вчені (1996, 1999) (див. табл.1). Серед населення України переважає схильність сприймати себе, перш за все, як мешканців свого міста або регіону. Національний рівень самоідентифікації виражений значно слабше, ніж локальний. Ще слабкішим виявляється глобальний рівень самоотожнення. Така модель географічної ідентифікації носить досить стійкий характер, відтворюється упродовж кількох років, однак не залишається абсолютно нерухливою, застиглою. Отже, в територіальній ідентифікації виявляється певне стійке ядро, і в той же час певна рухливість, динамічність. Практично всі респонденти (89 у 1996 р. і більше 95% у 1999 р. відповідно) відчувають прив'язаність (різного ступеня виявленості) до двох соціально-географічних просторів в різних комбінаціях. При цьому безумовно переважаючим є поєднання локально-регіональної ідентичності з національною.

Таблиця 1
Територіальні (географічні) групи за самовизначенням, перший та другий вибори, %

На карточці перераховані назви деяких груп населення. Ким ви себе вважаєте в першу чергу?	Перший вибір				Другий вибір				Комбінований показник*	
	n		%		n		%		1996	1999
	1996	1999	1996	1999	1996	1999	1996	1999		
Мешканець місцевості або міста, в якому ви живете	1305	597	46,4	50,0	605	200	21,5	16,7	34,0	33,3
Мешканець регіону, де ви живете	261	89	9,3	7,4	679	404	24,2	33,8	16,8	20,6
Мешканець України в цілому	717	308	25,5	25,8	832	381	29,6	31,9	27,6	28,9
Європеець	63	21	2,2	1,8	154	91	5,5	7,6	3,8	4,7
Мешканець Землі в цілому	375	165	13,3	13,8	332	82	11,8	6,9	12,5	10,4
Важко відповісти	90	15	3,2	1,3	209	37	7,4	3,1	5,3	2,2
Загалом	2811	1195	100	100	2811	1195	100	100	100	100

* Комбінований показник являє собою середнє арифметичне відсотків респондентів, які ідентифікують себе з кожною географічною групою.

Джерело: World Values Survey, Ukraine, 1996 (N=2811); European Values Survey, 1999 (N=1195). WORLD VALUES SURVEY 1981-2008 OFFICIAL AGGREGATE v.20090901, 2009. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid.

На наступному етапі аналізу дані були певним чином упорядковані з метою виявлення взаємозв'язків між різними рівнями ТІ. По-перше, дані щодо ідентифікації на субнаціональному (локальному та регіональному) рівні були об'єднані в одну категорію. По-друге, дані були дещо спрощені за рахунок виключення відповідей, які стосувалися найменш популярної чи затребуваної серед мешканців нашої країни категорії ідентифікації – «європеець» та відповідей «важко відповісти». Така трансформація дозволила в подальшому провести більш поглиблений та інформа-

тивний аналіз тих даних, які залишилися і які є репрезентативними для дорослого населення України (загальне скорочення бази даних за рахунок зазначених операцій було несуттєвим і склало 9,1% та 6,9% відповідно в 1996 і 1999 рр.).

Подальшим кроком стало формування територіально-ідентифікаційних груп на основі поєднання питань про перший та другий вибір географічної спільноти, з якими респондент себе ідентифікує. Вибраний таким чином ракурс аналізу дає можливість подивитись на ТІ не в одномірній площині, як це часто відбувається, а через призму плюралістичності альтернатив, які власне і притаманні процесу конструювання власної ідентичності. У результаті поєднання двох виборів ми виокремили чотири групи респондентів, яким притаманні різні типи ТІ. Ці групи отримали такі найменування: «локалісти-регіоналісти», «локально (регіонально) орієнтовані націоналісти», «глобально орієнтовані націоналісти», та «глобально орієнтовані локалісти-регіоналісти» (див. діагр. зі скороченими назвами на рис. 1).

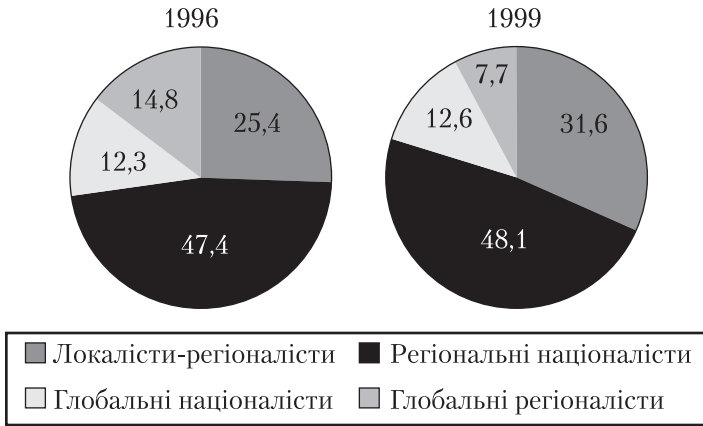

Рис. 1. Розподіл чотирьох територіально-ідентифікаційних груп, 1996 і 1999 рр., %

У розглянутому нами випадку нація не виступає головним об'єктом ідентифікації, поступаючись у сумі двом ідентитетам більш низького, субнаціонального – локального та регіонального – рівня. Водночас найбільш поширеним типом ТІ виступає поєднання локалістсько-регіоналістських орієнтацій з національними, що свідчить про те, що національний та субнаціональні рівні географічної ідентифікації зберігають свою найбільшу значущість. Глобальна ідентичність поступається як локальним, так і національному рівням. Характерно, що окреслена ідентифікаційна ієрархія залишається у своїх принципових рисах незмінною протягом років. Водночас, структура ТІ не є абсолютно непорушною. Як бачимо, поступово відбувалося переміщення людей від глобального до локально-регіонального полюсу ідентифікаційного континууму. Місцевість, місто, регіон стають все більш привабливими як категорії самовіднесення, а глобальні спільноти втрачають свою приналежність. Ця тенденція може пояснюватись об'єктивними соціально-економічними обставинами

поглиблення кризового стану в українському суспільстві, що не могло не позначитись на сприйнятті як національної держави, так і наднаціональних спільнот. Люди шукають прихистку в найбільш відомих і передбачуваних соціальних просторах, які дають їм відчуття самоповаги, само-ефективності, здатності ефективно функціонувати та контролювати зовнішнє середовище, відчуття власної унікальності та цілісності, стабільності в часі та просторі [13]. Саме такими є ті просторові одиниці, які найбільш наближені до повсякденного життєвого світу людини, до тих соціальних спільнот, які забезпечують задоволення екзистенційних потреб індивіда.

Таблиця 2

Двомірний розподіл географічних груп за першим і другим вибором, % від загально-го обсягу вибірки, п в дужках

Перший вибір	Другий вибір						Загалом	
	Локальна + регіональна		Україна		Світ		1996	1999
	1996	1999	1996	1999	1996	1999		
Локальна + регіональна	25,4 (603)	31,6 (331)	27,3 (645)	27,2 (284)	7,8 (185)	3,3 (34)	60,5 (1433)	62,1 (649)
Україна	20,1 (477)	20,9 (219)	-	-	5,7 (134)	4,4 (46)	25,8 (611)	25,3 (265)
Світ	7,0 (165)	4,4 (46)	6,7 (159)	8,2 (86)	-	-	13,7 (324)	12,6 (132)
Загалом	52,5 (1245)	56,9 (596)	34,0 (804)	35,4 (370)	13,5 (319)	7,7 (80)	100 (2368)	100 (1046)

Отримані результати ставлять під сумнів адекватність есенціалістської теоретичної перспективи в розумінні національної та територіальних ідентичностей. В переважній більшості попередніх кількісних досліджень процесів само-ототожнення з уявленими спільнотами спостерігалась тенденція трактувати поняття ідентичності в обмеженому та спрощеному сенсі. В результаті, висновки, які випливають з цих досліджень, подають достатньо спрощену картину надзвичайно складних процесів і механізмів того, як індивіди відчувають свою належність до тих чи інших уявлених спільнот. Як показав австралійський дослідник Тім Філіпс [14], у цих студіях ідентичність наводиться в есенціалістській, одновимірній та нероздільній інтерпретаціях.

Особливо яскраво ці недоліки проступають в дослідженнях національної ідентичності. По-перше, есенціалізм полягає в намаганнях представити націю не тільки як найголовніший ідентитет, об'єкт самоототожнення індивіда в соціальному просторі, але і як ключовий компонент всієї системи категоризації навколишнього світу. Парадоксальним є те, що есенціалістська трактовка дається взнаки навіть у тих випадках, коли автори відкрито постулюють свою прихильність до конструктивізму. По-друге, ідентичність аналізується в одновимірній площині, а наявність багатьох рівнів, верств уявленої спільноти, які формують відчуття власного «Я», визна-

ється доволі рідко. У ряді досліджень спостерігається більша наукова чутливість до різноманітних соціокультурних джерел і до багаторівневого характеру ідентичності. Однак навіть в цих, більш обґрунтованих дослідженнях, можна помітити схильність до, так би мовити, нерозчленованого трактування ідентичності. Мається на увазі, що індивід розглядається як носій певного набору соціальних ідентичностей, які ні накладаються одна на одну, ні перехрещуються одна з одною, а тільки співіснують поруч. Таким чином, залишається нерозглянутим важливе питання про те, як різні рівні та виміри ідентичності взаємодіють і об'єднуються в складні, суспільно значущі комбінації, а також як вони детермінують соціальну дію.

Дослідження дозволило виявити певний фундамент для вивчення багатоаспектного характеру територіальної ідентифікації. Як бачимо, остання носить комплексний, складний і нелінійний характер. Існують різноманітні варіанти перехрещення рівнів ідентифікації – від локального до глобального. Люди можуть поєднувати географічні ідентичності з різних, часто-густо навіть протилежної спрямованості.

Цікавим свідченням на користь можливості поєднання різних типів ТІ виступають дані про те, наскільки респондент пишається тим, що є громадянином України. Аналіз показує, що рівень гордості за свою національно-державну приналежність суттєво різниться між носіями різних типів ТІ. Очікувано, носії національної ідентичності більшою мірою відчують гордість за себе як громадян України, причому це відчуття у глобально орієнтованих націоналістів виражене майже так само сильно, як і в їхніх локально орієнтованих колег. Носії ж локальної ідентичності в обох її іпостасях демонструють більш стримані почуття до своєї країни, які у випадку глобально орієнтованих локалістів навіть набувають виражено негативних відтінків. Локалісти посідають проміжні позиції між націоналістами та локально сфокусованими глобалістами. Отже ставлення до своєї держави тісно пов'язане з типом домінуючої ТІ, і даний зв'язок є взаємним, двобічно спрямованим. Що в даному разі виступає причиною, а що – наслідком, стверджувати однозначно неможливо.

Результати емпіричного аналізу дозволяють по-іншому подивитися на співвідношення між різними моделями світосприйняття та категоризації, представленими в сучасному соціумі. Серед мешканців України виокремлюється доволі вагома за чисельністю категорія людей, які є носіями глобальної або космополітичної ідентичності. Така ідентичність у 1996 р. була притаманна приблизно 13% респондентів, скоротившись через 3 роки до приблизно 8%. Як свідчать дані, вона може співіснувати з іншими формами лояльності як на більш високому, так і на більш низькому рівнях просторової локалізації. Це говорить про те, що ідеї космополітизму, вперше висунуті мислителями грецької античності, знаходять своє втілення в умовах глобалізованого світу. Космополітичне світосприйняття, на відміну від національного, базується на якісно іншому фундаменті розрізнення, проведення понятійних кордонів, категоризації навколишнього світу. В основі національно-державного погляду лежить логіка ексклюзії, виключення іншого за принципом «або – або», на зміну якому приходять принцип інклюзивного розрізнення «як..., так і» [15, с. 65]. Ульріх

Бек, аналізуючи становлення і розповсюдження т. з. космополітичного реалізму в умовах глобального світу, робить наголос на тому, що космополітична ідентичність сприяє новому осмисленню звичних реалій і не суперечить, на відміну від загальноприйнятого погляду, а сприяє набуттю національної та локальної ідентичностей [15, с. 66]. Йдеться про втілення в рамках сучасного космополітизму ідеї про загальні права людини та про визнання інакшості інших, їх права бути не такими, як усі.

Бек висловлює важливу думку про те, що космополітична моральність не формується автоматично разом з наростанням процесів глобалізації, а стає результатом поступового усвідомлення того, що власне виживання та виживання всіх інших людей на планеті невід'ємно пов'язані одне з одним. Отже, космополітична ідентичність базується на розумінні взаємопов'язаності людського існування, яке з особливою гостротою проявляється в умовах тих небезпек, які з однаковою силою загрожують усім мешканцям Землі, незалежно від національної, расової чи класової належності. Продовжуючи цю лінію міркувань, можна висунути гіпотезу, що носіям космополітичної свідомості притаманне більш виражене розуміння глобальних ризиків, усвідомлення тих загроз, які несе людству екологічне забруднення, різні прояви нетерпимості та екстремізму. Цю гіпотезу ми перевіряли на тих же емпіричних даних, взятих з дослідження світових цінностей, і знайшли часткове підтвердження цій закономірності. Зокрема, людям з глобальними орієнтаціями властива більш розвинута екологічна свідомість, що знаходило свій прояв у певних діях з метою захисту довкілля. Наприклад, вони частіше за представників інших ідентифікаційних груп намагались, серед іншого, зменшити водокористування з метою збереження навколишнього середовища. Окрім того, нами був виявлений взаємозв'язок між типом територіальної ідентифікації та рівнем толерантності. Локальне, регіональне, національне та глобальне складним чином переплітаються у свідомості людей та справляють значний вплив на їх готовність до прийняття, інклюзії Іншого у свій власний повсякденний світ. У нашому випадку в ролі узагальнених інших виступали різноманітні групи, які займають маргінальне становище в суспільстві, або піддаються відвертій дискримінації, або практикують девіантні форми соціальної поведінки. По більшості позицій найбільш толерантними виявились локалісти-регіоналісти – їх оцінки за ступенем терпимості переважали як середньоукраїнські, так і показники представників усіх інших груп. Загалом найнижчий рівень толерантності виявили локально-орієнтовані націоналісти. Таким чином, наявність глобального компонента в структурі ТІ корелює з певними ціннісно-світоглядними життєвими установками.

Висновки

Виокремлені емпіричним шляхом моделі територіальної ідентифікації носять соціально релевантний характер в теоретичному, методологічному та емпірико-практичному сенсах. По-перше, вони цілком відповідають концептуальному визначенню «уявлених спільнот». По-друге, вони не є продуктом штучного конструювання дослідником соціальної реальності, а мають значну кількість соціальних корелятивів. По-третє, вони можуть використовуватись для подальших досліджень

територіальних (регіональних) ідентичностей. Ідентифікація з різними комбінаціями географічних спільнот має соціальні імплікації, виявляючи себе, зокрема в диференційованих оцінках інших груп, а також у деяких формах соціальної поведінки. Різні моделі ТІ впливають на оцінку людьми інших соціальних груп і просторових одиниць.

Традиційно в рамках досліджень національної ідентифікації її розглядають через призму різниці між громадянською та етнічною моделями нації. У світлі більш широкого та складного процесу формування ТІ ці відмінності стають менш значущими й не такими суперечливими і несумісними, як це зазвичай уявляють. Окрім того, важливим бачиться дослідження того, яке значення відіграє уявлена спільнота у формуванні ТІ в різних соціальних контекстах. Такого роду дослідницький проект може бути втілений в життя тільки в рамках якісної парадигми. Отже, здійснений аналіз вказує на можливі нові, в майбутньому перспективні напрями аналізу територіальних ідентичностей.

1. *Нагорна Л.П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
2. Мальгин А. Украина: соборность и регионализм / А.Мальгин. – Симферополь : СОНАТ, 2005.
3. *Кононов И.* Донбас і Галичина в регіональній системі України / И.Кононов, С.Хобта, С. Щудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98.
4. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / Україна модерна : спец. вип. / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – К. – Львів : Критика, 2007. – 357 с.
5. *Шматко Н.А.* Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Н.А.Шматко, Ю.Л. Качанов // Социс. – 1998. – № 4. – С.94–98.
6. *Кувенева Т.Н.* Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе / Т.Н. Кувенева, А.Г. Манаков // Социс. – 2003. – №7. – С.3–15.
7. *Резнік О.* Особистість на перетині впливу територіальних ідентичностей / О.Резнік // Соціальний ареал життя особистості / за ред. М.Шульги. – К. : ІС НАН України, 2005. – С. 209–259.
8. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти : пер. з англ. / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271с.
9. *Raagmaa G.* Regional identity in regional development and planning / G.Raagmaa // European Planning Studies. – 2002. – Vol. 10. – № 1. – P. 55–76.
10. *Крылов М.П.* Региональная идентичность в историческом ядре Европейской России / М.П. Крылов // Социол. исслед. – 2005. – № 3. – С.13–23.
11. *Calhoun C.* Imagined Communities and Indirect Relationships: Large Scale Social Integration and the Transformation of Everyday Life. *Social Theory for a Changing Society* / C.Calhoun / Ed. by P. Bourdieu and J.S. Coleman. – Boulder, CO: Westview Press and New York : Russell Sage Foundation, 1991. – P.95–120.
12. *Eisenstadt S.N.* Modernity and the construction of collective identities / S.N. Eisenstadt // International Journal of Comparative Sociology. – 1998. – Vol. 39. – No.1. – P.138–158.
13. *Breakwell, G.* Threatened Identities / G. Breakwell. – Chichester, England : Wiley, 1983.
14. *Phillips T.* Imagined communities and self-identity: an exploratory quantitative analysis / T. Phillips // Sociology. – 2002. – Vol. 36. – № 3. – P. 597–617.
15. *Бек У.* Власть и её оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия: пер. с нем. / У.Бек. – М. : Прогресс-Традиция; Территория будущего, 2007. – 464 с.

Отримано 12.01.10

Г.О. Коржов, канд. социол. наук

ОСОБЕННОСТИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются существование и актуализация территориальных идентичностей субнационального – локального и регионального – уровня как феномена, типичного для регионов, отличающихся стойкой историко-культурной, экономической и социальной спецификой.

Ключевые слова: территориальные идентичности, локальная и региональная идентичность, конструкционизм, субстанционализм, социальные идентичности.

G.O. Korzhov, Candidate of Sociol. Sci.

FEATURES OF TERRITORIAL IDENTIFICATION OF THE POPULATION OF MODERN UKRAINE

In the article is described the existence and the actualization of territorial subnational identities – local and regional level as a phenomenon of typical for regions, characterized by persistent historical and cultural, economic and social characteristics.

Keywords: territorial identification, local and regional identity, constructionism, substantialism, social identities.